

Ткач Андрій Володимирович,
прокурор Київської місцевої прокуратури
№ 6

**ОСОБЛИВОСТІ ІНІЦІУВАННЯ СТОРОНОЮ
ОБВИНУВАЧЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-
ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЩОДО ОСІБ,
ЯКІ МАЮТЬ ОЗНАКИ НЕОСУДНОСТІ**

Постійне реформування кримінального процесуального законодавства торкнулося і порядку призначення судових експертиз, який було суттєво змінено після набуття чинності 16.03.2018 окремих положень Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». За наслідками запровадження новел до низки положень КПК, зокрема ст.ст. 242-244 КПК України, введено обов'язковий судовий контроль слідчого судді за призначенням експертиз на стадії досудового розслідування кримінального провадження. Таким чином слідчий і прокурор були позбавлені укорінених функцій призначення судових експертиз шляхом прийняття відповідної постанови та вказане право було делеговано виключно слідчому судді і суду. Крім внесення змін до загальних норм КПК України, що регулюють призначення і проведення експертиз взагалі, суттєві зміни торкнулись і спеціальних норм у сфері призначення і проведення судово-психіатричних експертиз зокрема. Мова йде про призначення амбулаторної судово-психіатричної експертизи, яка раніше призначалась за постановою слідчого, прокурора, а після набуття чинності змін до КПК в частині призначення експертиз після 16.03.2018 виключно за ухвалою слідчого судді, суду [1]. Крім цього 13.07.2018 набув чинності новий Порядок проведення судово-психіатричної експертизи.

Вивченню вказаної проблематики присвятили свої праці такі вчені, як Ю. М. Антонян, Л. В. Багрій-Шахматов, В. М. Бурдін, С. Є. Віцин, М. Н. Голоднюк, В. О. Глушков, І. В. Жук, Г. М. Зільберблат, М. М. Книга, П. А. Колмаков, В. В. Лень, Д. Р. Лунц, Р. І. Міхєєв, Н. А. Мирошніченко, Є. В. Мищенко, А. А. Музика, Г. В. Назаренко, А. П. Овчинникова, Н. А. Орловська, Б. А. Протченко, Б. А. Спасенников, Є. Л. Стрельцов, С. Я. Улицький, О. О. Хомовський, С. Л. Шаренко та ін. Проте враховуючи динамічне внесення змін до профільного законодавства у вищевказаній сфері зазначена тема потребує додаткової розробки, вивчення та опрацювання.

Відповідно до постанови Пленуму Верховного суду України № 7 від 03.06.2005 «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування», виходячи з принципу презумпції невинуватості у вчиненні злочину, закріпленого у ст. 62 Конституції, а також із сформульованого у ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» принципу презумпції психічного здоров'я людини (згідно з яким кожна особа вважається такою, що не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах і в порядку, передбачених зазначеним та іншими законами) до набрання законної сили судовим рішенням про неосудність особи і застосування до неї примусових заходів медичного характеру вона не обмежується в правах, якими наділена згідно з Конституцією і законами України [2].

Наведені висновки відповідають і практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, у пп.96, 97 рішення ЄСПЛ від 26.02.2015 у справі «Заїченко проти України №2» констатовано, що тримання під вартою особи, яка вважається психічно хворою, має відповідати цілям п. 1 ст. 5 конвенції, що полягає у запобіганні позбавленню осіб свободи у свавільний спосіб, а також відповідати цілям обмеження, зазначеного в підпункті «е» [3]. У зв'язку з останнім ЄСПЛ наголошує, що відповідно до його усталеної практики особа не може вважатися «психічно хворою» та бути позбавленою свободи, якщо не дотримано трьох нижченаведених мінімальних умов: по-перше, об'єктивна медична експертиза повинна достовірно встановити, що особа є психічно хворою; по-друге, психічний розлад має бути таким, що обумовлює примусове тримання особи у психіатричній лікарні; по-третє, необхідність продовжуваного тримання у психіатричній лікарні залежить від стійкості захворювання (п.39 рішення від 24.10.79 у справі «Вінтерверп проти Нідерландів») [4].

При цьому жодне позбавлення свободи особи, яка вважається психічно хворою, не може розглядатися як таке, що відповідає пп. «е» п.1 ст.5 Конвенції, якщо воно було призначене без висновку медичного експерта. Це правило застосовується навіть якщо метою тримання заявника є отримання медичного висновку (пп. 47, 48 рішення від 05.10.2000 у справі «Вербанов проти Болгарії»). Конкретні форма та порядок можуть відрізнятися залежно від обставин. У термінових випадках або у випадках, коли особу затримано внаслідок агресивної поведінки, може бути прийнятним отримання такого висновку одразу після затримання. В усіх інших випадках є необхідною попередня консультація лікаря. Коли такої можливості

немає (наприклад, у зв'язку з відмовою зазначеної особи з'явитися для проведення огляду), потрібно принаймні призначити проведення медичної експертизи на підставі документів з матеріалів справи, і якщо цього зроблено не буде, не можна стверджувати, що наявність у особи психічної хвороби було достовірно доведено [5].

У розумінні ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [6].

Зі змісту постанови Пленуму ВСУ № 7 також вбачається, що неосудність та обмежена осудність є юридичними категоріями, а тому визнання особи неосудною (ч. 2 ст. 19 КК України) чи обмежено осудною (ч. 1 ст. 20 КК України) належить виключно до компетенції суду. Разом з тим рекомендовано враховувати, що примусові заходи медичного характеру мають застосовуватися лише за наявності у справі обґрунтованого висновку експертів-психіатрів про те, що особа страждає на психічну хворобу чи має інший психічний розлад, які зумовлюють її неосудність або обмежену осудність і викликають потребу в застосуванні щодо неї таких заходів, а примусове лікування щодо осіб, які вчинили злочини та страждають на хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (ст. 96 КК), – висновку судово-медичної експертизи.

У зазначеній вище постанові Пленуму ВСУ особливу увагу звернуто на те, що суди повинні критично оцінювати зазначені висновки з точки зору їх наукової обґрунтованості, переконливості й вмотивованості. Коли ж висновки експертиз є недостатньо зрозумілими, неповними або виникає потреба у з'ясуванні додаткових питань, суд повинен викликати в судове засідання експерта-психіатра чи судово-медичного експерта для проведення допиту з усіх проблемних питань [2].

У відповідності до ст. 242 КПК України, експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження або, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права. Слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи поміж іншого щодо: визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності. Примусове залучення

особи для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду.

За змістом ст. 509 КПК України, слідчий, прокурор зобов'язані звернутися з клопотанням до слідчого судді щодо залучення експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Такими обставинами, зокрема, є:

1) наявність згідно з медичним документом у особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання;

2) поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є неадекватною (затямлення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо).

У разі необхідності здійснення тривалого спостереження та дослідження особи може бути проведена стаціонарна психіатрична експертиза, для чого така особа направляється до відповідного медичного закладу на строк не більше двох місяців. Питання про направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи вирішується під час досудового розслідування – ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони кримінального провадження в порядку, передбаченому для подання та розгляду клопотань щодо обрання запобіжного заходу, а під час судового провадження - ухвалою суду. Ухвала слідчого судді про направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи або відмова у такому направленні може бути оскаржена в апеляційному порядку [1].

Відповідно до основних положень Порядку проведення судово-психіатричної експертизи, судово-психіатричну експертизу (далі – СПЕ) проводять державні спеціалізовані судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України та особи, які відповідають вимогам, передбаченим статтею 10 Закону України «Про судову експертизу». За формою проведення СПЕ може бути амбулаторною, стаціонарною, посмертною.

За процесуальними ознаками виділяють наступні СПЕ: первинну, повторну, додаткову. За організаційними ознаками – одноосібну та комісійну. Предметом СПЕ є психічний стан особи у

певні юридично значимі проміжки часу з метою надання відповіді на запитання, поставлені особою або органом, яка (який) залучила(в) експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи.

Строк проведення амбулаторної СПЕ становить до 30 робочих днів з дати отримання всіх необхідних матеріалів, строк посмертної СПЕ становить 60 робочих днів, стаціонарна СПЕ проводиться у строк до двох місяців, якщо коротший строк не встановлено ухвалою слідчого судді або суду [7].

На нашу думку вищевикладене ставить перед прокурором, як процесуальним керівником і організатором досудового розслідування, завдання приділяти значну увагу вивченню характеризуючих матеріалів відносно підозрюваного ще на стадії досудового розслідування і за наявності ознак неосудності, навіть якщо особа і не перебуває на обліку у лікаря-психіатра, необхідно ініціювати звернення із клопотанням до слідчого судді про проведення хоча б амбулаторної психіатричної експертизи.

Аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень вказує на те, що прокурори не завжди приділяють достатню увагу вивченню матеріалів кримінального провадження на стадії досудового розслідування, зокрема змісту показань свідків, тому з'ясування питання осудності обвинуваченого доводиться з'ясувати безпосередньо під час судового розгляду кримінального провадження по суті. Так у Єдиному державному реєстрі судових рішень міститься ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 09.07.2018 (справа № 752/9811/16-к) за змістом якої у провадженні Голосіївського районного суду м. Києва перебуває кримінальне провадження відносно обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 187 КК України. В ході судового розгляду прокурор звернувся до суду з клопотанням про призначення стаціонарної комплексної психолого-психіатричної експертизи для визначення психічного стану обвинуваченої, посилаючись на те, що згідно висновку амбулаторної судово-психіатричної експертизи від 07.05.2018 року, остання потребує проведення стаціонарної комплексної психолого-психіатричної експертизи. За фавулою обвинувачення 01.05.2016 року приблизно о 12 годині 00 хвилин, перебуваючи в під'їзді, реалізуючи свій злочинний умисел, направлений на заволодіння чужим майном шляхом розбійного нападу, обвинувачена підійшла до раніше незнайомої їй потерпілої, дістала ніж та, приставивши його до горла останньої, стала погрожувати його застосуванням, після чого зірвала з її шиї золотий

ланцюжок з хрестиком, чим завдала потерпілій матеріальної шкоди на загальну суму 9 000 грн., після чого була затримана працівниками поліції.

В ході судового розгляду даного кримінального провадження обвинувачена показала суду про те, що дійсно 01.05.2016 року вона йшла на зустріч зі своїм знайомим, тому взяла з собою ножа. По дорозі вона побачила раніше незнайому їй жінку, як потім з'ясувалось - потерпілу, яка у той момент заходила до під'їзду. Заблукавши, вона зайшла у той же під'їзд, що і потерпіла та запитала у неї дорогу до метро, однак остання, накинувшись на неї, почала кричати, в результаті чого порвався золотий ланцюжок, який був на шії у потерпілої. Так, між ними почалась штовханина, прибігли сусіди потерпілої та повалили її - обвинувачену – на землю, в результаті чого з її сумки випав ніж. Розбійний напад відносно потерпілої, за її версією, вона не вчиняла, дана подія мала місце у зв'язку із тим, що потерпіла не зрозуміла її дійсного наміру, а саме – з'ясувати дорогу до метро. Хронічних захворювань у неї не має, однак періодично з'являється головний біль.

Потерпіла спростувала показання обвинуваченої. Крім того п'ятеро свідків, допитані у судовому засіданні окремо один від одного показали, що поведінка обвинуваченої після затримання була неадекватною та дивною, вона постійно повторювала одне і те ж саме, у неї були розширені зіниці очей і вона перебувала у збудженому стані [8]. Очевидно, що вищевказані свідки були допитані ще за два роки до скерування обвинувального акта до суду, проте під час досудового розслідування сторона обвинувачення – слідчий і прокурор не ініціювали призначення хоча б амбулаторної судово-психіатричної експертизи. Тому вказані обставини довелося з'ясувати вже в судовому провадженні, провівши за рішенням суду спочатку амбулаторну судово-психіатричної експертизу, яка показала що обвинувачена потребує проведення стаціонарної комплексної психолого-психіатричної експертизи. А потім за ухвалою суду була призначена і стаціонарна СПЕ. На нашу думку в даному випадку присутня недостатня увага органу досудового розслідування в питаннях призначення хоча б амбулаторної СПЕ, що призвела до порушення розумних строків розгляду провадження у суді, у розумінні ст. 28 КПК України та судової тяганини із розглядом провадження по суті.

Непоодинокі випадки із прикладів судової практики коли сторона обвинувачення пристає на пропозицію захисту і підтримує обвинуваченого під час розгляду клопотання про необхідність

призначення СПЕ. З одного боку вказана позиція може бути продиктована необхідністю досягнення повноти і об'єктивності судового розгляду у розумінні ст. 2 КПК України, з іншого – знову ж таки призводить до судової тяганини. Оскільки сторона обвинувачення перекладає на суд з'ясування обставин, які могли бути встановлені під час досудового розслідування. Так Оболонський районний суд м. Києва в ухвалі від 02.08.2018 у справі № 756/5503/18 відносно обвинуваченого у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 121 КК України вирішив за можливе задовольнити клопотання обвинуваченого про призначення психіатричної експертизи з метою з'ясування чи перебував він в стані сильного душевного хвилювання під час вчинення злочину. За змістом вказаного судового рішення прокурор не заперечував. Захисник підтримав, просив суд поставити на розгляд експертів питання, які звичайно ставляться судом під час призначення такої експертизи, а також надав суду довідку про те, що обвинувачений в період з 26.04.2011 по 05.05.2011 перебував в нейрохірургічному відділенні Дніпропетровської обласної лікарні з діагнозом: закрыта черепно-мозкова травма, струс головного мозку. Під час судового розгляду обвинувачений пояснив, що причину його дій щодо нанесення потерпілому тілесних ушкоджень він не пам'ятає, але не виключає, що ці дії могли бути викликані неправомірними діями потерпілого, який перший спричинив йому тілесні ушкодження, тому можливо він перебував у стані сильного душевного хвилювання. За таких обставин суд ухвалив призначити стаціонарну комплексну судову психолого-психіатричну експертизу, але вказав, що питання на розгляд експертів слід поставити з урахуванням з'ясування обставин справи які стосуються психічного стану обвинуваченого. [9].

Присутні в судовій практиці і випадки обґрунтованої відмови суддею у клопотанні обвинуваченого про проведення стаціонарної судової психолого-психіатричної експертизи. Так Дніпровський районний суд м. Києва, розглядаючи справу № 755/13545/18 у своїй ухвалі від 16.10.2018 за обвинуваченням особи у вчиненні кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 2 ст. 259 КК України відмовив у задоволенні клопотання обвинуваченого про призначення стаціонарної судової психолого-психіатричної експертизи, оскільки на думку суду у даному випадку обвинуваченим було сформовано клопотання без урахування положень ст.ст. 242, 332 КПК України, у зв'язку з чим воно, на думку суду, за своєю суттю є сумнівним, оскільки не впливає зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростовних презумпцій факту. Анаявність сумнівів не

узгоджується із стандартом доказування «поза розумним сумнівом» (див. рішення від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom), п. 161, Series A заява № 25), який застосовується при оцінці доказів. Такі докази можуть «впливати зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростовних презумпцій факту» (рішення Європейського суду з прав людини, справа «Коробов проти України» № 39598/03 від 21.07.2011 року, (ч. 2 ст. 8, ч. 5 ст. 9 КПК України), зокрема заявником не визначено підставу для проведення експертизи регламентовану ст. 242 вказаного Кодексу [10]. Таким чином на нашу думку суд вірно вирішив вказане клопотання, оскільки безпідставне призначення СПЕ у випадках, де немає для цього достатніх підстав призводить лише до порушення розумності строків судового розгляду і необґрунтованої тяганини.

Отже, можемо зробити висновок, що при зверненні із клопотаннями про призначення СПЕ стороні обвинувачення необхідно враховувати, що обов'язковість звернення до експерта для проведення експертизи у зазначених в статті 242 КПК України випадках обумовлена необхідністю доказування тих обставин, без встановлення яких неможливе всебічне та повне розслідування вчиненого кримінального правопорушення. Частиною 1 статті 242 КПК України регламентовано, що експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Сутність експертизи полягає у проведенні досвідченою особою (експертом) за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду на основі її спеціальних пізнань самостійного дослідження, необхідного для з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження, що знаходить своє відображення у висновку експерта.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

2. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 № 7 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05>

3. Справа «Заїченко проти України (№ 2)» (Заява № 45797/09): рішення Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87
4. Справа Вінтерверп проти Нідерландів: рішення Європейського суду з прав людини від 24.10.1979 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_155
5. Справа Вербанов проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини від 05.10.2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2365.html
6. Про судову експертизу: Закон України в редакції від 20.01.2018 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
7. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08 травня 2018 року № 865 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18#n16>
8. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 09.07.2018: справа № 752/9811/16-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76736950>
9. Ухвала Оболонського районного суду м. Києва від 02.08.2018: справа № 756/5503/18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75687418>
10. Ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 16.10.2018: справа № 755/13545/18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77135840>.